

Blidemestere, Balistarii og Værkmestere i Kjøbenhavn ca. 1375—1550.

Af

Otto Blom.

Fra gammel Tid har der til Rigets Hovedtøihus i Kjøbenhavn været knyttet et Korps af Bøsseskytter, 3: Artillerister. Der har vel været Bøsseskytter paa alle Landets Slotte og Fæstninger, saalænge disse overhovedet have været udrustede med Bøsser, 3: Kanoner. Allerede tidligt under Kristian d. 3die maa Kronen have havt Artillerister i sin stadige Sold, eftersom det 1540 og 1542 paalægges enkelte af de kongelige Len, Dragsholm og Vordingborg, at modtage Bøsseskytter i Borgeleie¹⁾. Men en særegen Interesse for vort Artilleris Historie knytter der sig dog til Bøsseskytterne ved Kjøbenhavns Tøihus, fordi de i lange Tider ligetil henimod Midten af det 17de Aarhundrede, fra 1573 eller ialfald fra 1582 dog i Forening med dem paa Kronborg, vare de eneste Artillerister, der stode umiddelbart i Kronens Sold. I dette Korps af Bøsseskytter maa man derfor søge Oprindelsen til det kongelige Artilleri, Søartilleriet saavelsom Landartilleriet, og dette bliver derved den Del af Rigets staaende Krigsmagt, hvis Historie gaar længst tilbage i Tiden.

¹⁾ Erslev og Møllerup: Danske Kancelliregistranter 1535 — 1550, 143, 144 og 243.

Længere tilbage end til Aaret 1551 kan man dog ikke følge dette Korps af Bøsseskytter i Kjøbenhavn. Fra dette Aar kan man følge den hele Række af Arkelimestere og Toimestere¹⁾, som lige til Nutiden i 333 Aar have forestaaet Kjøbenhavns Tøihus, og som i ældre Tider førte Kommandoen over hint Korps af Bøsseskytter. I Rigets Regnskab for 1551 forekommer Korpset paa en saadan Maade, med en Styrke af ca. 70 Mand i Aarstjenesten foruden Arkelimesteren og en Krudtmester, at det dengang neppe kan have været ganske nyligt oprettet. Om man besad Rigets Regnskaber fra endnu tidligere Aar, er det meget rimeligt, at man ogsaa i dem vilde have truffet paa Arkelimestere og Bøsseskytter ved Kjøbenhavns Tøihus i Kongens stadige Tjeneste idetmindste ligesaa længe, som Kjøbenhavn har været Hovedstationen for en kongelig Sømagt, altsaa fra Kong Hans's Tid. Og til selve Kjøbenhavns Slot har der alt fra Midten af det 15de

¹⁾ Det er maaske ikke overflødig at fremhæve, at Ordet *Arkelimester* i Tidernes Løb har betegnet tre meget forskellige Stillinger ved Artilleriet. I største Delen af det 16de Aarhundrede kaldtes den Øverstbefalende over Artilleriet ved en i Felten staaende Hær med denne Titel; saaledes forekomme Anders Bille under Kong Hans, Henrik Krummedige under Frederik d. 1ste og Niels Ulfstand under Frederik d. 2den som Arkelimestere. I Tidsrummet c. 1540—1650 bruges dernæst denne Titel om den Befalingsmand ved en Fæstning eller et Tøihus, der førte Kommandoen og Regnskabet over Artilleriet; kun ved de større Tøihuse som Kjøbenhavns og Kronborgs kaldtes han stundom Tøimester. Endelig brugtes Benævnelsen Arkelimester fra c. 1550 indtil 1775 om den Artilleriunderofficer, der ombord paa Krigsskibene havde Skibets Artillerimateriel i Regnskab; først 1775 gik denne Benævnelse helt af Brug ved Søartilleriet, idet den ombyttedes med Kanoner, samtidigt med at den gamle Benævnelse for en menig Artillerist, Bøsseskytte, ombyttedes med Konstabel, saaledes som det alt 100 Aar forud var sket ved Landartilleriet. — Ordet *Arkel* er ikkun en fra Tydskland indført Fordreielse af Artilleri.

Aarhundrede hørt et efter Tidens Leilighed saa anseligt Forraad af Skyts, at det er lidet tænkeligt, at der ikke allerede dengang i Slottets faste Tjeneste har været idetmindste en Mand, til at forestaa dets Artilleri, til at røgte det og til at forestaa dets Brug. Der haves ogsaa fra Kong Hans's, Kristian d. 2dens og Frederik d. 1stes Tid Spor af, at der her i Landet har existeret professionelle Artillerister under Navn af Bøssemestere og deres Svende samt Bøsseskytter; muligvis kunne nogle af dem have været knyttede til Kjøbenhavns Slot og Toihus. Men det er i hvert Fald paafaldende nok, at man f. Ex. ved at gjenngaa de hidtil udkomne 6 Bind af Dr. Oluf Nielsens fortræffelige Kjøbenhavns Diplomatarium blandt de utalige deri navngivne Indbyggere i Staden ikke finder nævnt nogen eneste Bøssemester eller Arkelimester før 1550 og selv af menige Bøsseskytter kun en eneste, som 1532 synes at have staaet i Stadens Tjeneste¹⁾.

Aarsagen til denne paafaldende Taushed er vel næppe helt tilfældig; for en væsenlig Del kan den vel stikke deri, at Artilleristerne allerede i hine Tider i det Hele taget ikke have hørt til den mere formuende Klasse af Stadens Indbyggere, hvis Navne fortrinsvis ere blevne bevarede til Nutiden ved saadanne offentlige Dokumenter som Eiendomsskjøder, Gavebreve til Kirker og Klostre o. desl. Den, der saavidt muligt vil tilbunds i vort Artilleris ældste Historie, kan dog ikke uden Undersøgelse se bort fra Muligheden af en anden Forklaring af Fæno-

¹⁾ At denne Peter Bøsseskytte har staaet i Stadens og ikke i Slottets Tjeneste, kan man vist temmelig sikkert slutte deraf, at hans Hus ved Nørreport er bekostet teglhængt af Staden, saa at det vel har været en denne tilhørende Tjenestebolig. Kjøbhvns Dipl. I, 345.

menet, den nemlig, at Forstanderne for Slottets Artilleri og Tøihuset før 1550 kunne have ført Benævnelser, hvis Identitet i Betydning med følgende Tidens Embedstitler af Arkelimester og Tøimester ikke strax falder i Øinene.

Det træffer sig nu saaledes, at medens man fra 1551 kan opstille den sammenhængende Række af Arkeli- og Tøimestere i Kjøbenhavn lige til Nutiden, kan man fra 1548 gaa den modsatte Vei indtil 1433 med en Række Balistarii og Værkmestere i Kjøbenhavn, de ældste iblandt dem udtrykkeligt betegnede som ansatte ved Kjøbenhavns Slot, til hvilke der endnu maa føies en Blidemester og en Balistarius fra den sidste Fjerdedel af det 14de Aarhundrede. Er Sammenhængen da ikke i Virkeligheden den, at de to Rækker supplere hinanden og egenligt kun udgjøre den fortløbende Række af de Mænd, som i de sidste 450—500 Aar have forestaaet Kjøbenhavns Tøihus, kun med den Forskjel, at før 1550 kaldtes de Balistarii og Værkmestere, efter 1550 Arkelimestere og Tøimestere?

Ja lad os se ad, om denne ved første Øiekast ganske bestikkende Gisning taaler en nærmere Undersøgelse. Men inden vi gaa ind paa en Granskning af det Spørgsmaal, hvad der hertillands i Perioden 1375—1550 er blevet forestaaet ved en Blidemester, en Balistarius og en Værkmester, er det vel foreløbigt bedst at gjenneengaa Rækken af de Indbyggere i Kjøbenhavn, som i det omtalte Tidsrum findes nævnte med disse Betegnelser; de ere ni eller ti i Tallet.

Hans Blidemester nævnes med denne danske Betegnelse i en omtrent 1375 paa Latin affattet Liste som Eier-

mand til en Grund paa den østre Side af Bjørnebrogade, den nuværende Kjøbmagergade¹⁾.

Mathias Balistarius nævnes i en Fortegnelse fra omtrent samme Tid, dog noget yngre, som Leier eller Fæster af en Gaard i St. Nikolai Sogn, der tilhørte Roskilde Bispestol²⁾.

Niels Pedersen, Værkmester paa Københavns Hus, fik d. 23de Marts 1433 Skjøde paa en Gaard ved Vommestræde og Smedegade i St. Klemens Sogn, altsaa søndenfor Vestergade³⁾.

Jes Pedersen, Værkmester paa Københavns Hus, nævnes 1438 som Eiermand til en Gaard i samme Nabolag mellem Vommestræde, Smedegade og Vestergade⁴⁾. 1446 anføres han i et paa Latin affattet Skjøde som Johannes Petri Balistarius in Castro Hafnensi⁵⁾. 1463 solgte han en Del af sin Eiendom, der faa Aar efter kjøbtes af Antvorskov Kloster⁶⁾. D. 28de Marts 1466 skjødede hans Enke hans grundmurede Gaard paa den søndre Side af Vestergade, norden for Vommebadstuen, som Sjølegave til Frue Kirke⁷⁾.

Isak Mathisen Værkmester var 1466 Medsegler af Jes Pedersens Enkes ovennævnte Gavebrev, lige-

¹⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 108. Geheimearkivar A. D. Jørgensen henfører denne Stadens ældste Jordebog til Tiden mellem 10de Juli 1373 og 18de Febr. 1374, altsaa endnu til Valdemar Atterdags Regeeringstid; se: Aarb. f. Nord. Oldk. o. Hist. 1877, 281 i Anm. Dr. O. Nielsen giver imidlertid i sin Københavns Historie og Beskrivelse II, 24 i Anm. Grunde for, at den maa være affattet 1377—1380.

²⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 112, jvfr. 94.

³⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 159, II, 60.

⁴⁾ Kjøbhvns Dipl. IV, 34.

⁵⁾ Kjøbhvns Dipl. II, 80.

⁶⁾ Kjøbhvns Dipl. IV, 35.

⁷⁾ Kjøbhvns Dipl. IV, 92.

som 1474 og 1479 paa andre Eiendomsskjøder. D. 28de Juni 1488 var han selv Eiermand til en Gaard paa den søndre Side af Vestergade¹⁾. Efter hans Død overlod hans Datter 1501 sin Arvepart i Gaarden til sin Broder, Herr Jesper Isaksen, Præst i Birkerød, der 1516 afstod Gaarden til de hellige fem Vunders Alter i Frue Kirke, ved hvilken han tillige var Vikar²⁾.

Oluf Værkmester synes at have staaet i Kong Hans's Tjeneste 1487, da han St. Mariæ Magdalenæ Dag fik Løn udbetalt i Kjøbenhavn³⁾.

Gyde Værkmester boede 1496 i en Staden tilhørende Gaard paa Nørregade⁴⁾.

Niels Værkmester nævnes i en 1510 affattet Fortegnelse over Kjøbenhavns vaabenfore Mandskab som boende i Stadens vestre Rodemaal⁵⁾.

Oluf Værkmester, der nævnes i samme Fortegnelse, er muligvis, men neppe sandsynligvis, den samme Mand af dette Navn, der forekommer 1487. Den 18de Novbr. 1504 eiede han en Grund paa den søndre Side af Vestergade, der stødte op til afdøde Isak Mathisens Gaard, og som han først kan have købt efter 10de Mai 1501⁶⁾. Paa denne Grund byggede han en Gaard, som Kristian d. 2dens Befalingsmand i Kjøbenhavn, Herr Henrik Gjæe, under Beleiringen 1523 overdrog Bøsestøberen Mester Fadder, rimeligvis uden nogen retslig Hjemmel for Overdragelsen, eftersom det fandtes nødvendigt udtrykkeligt at faa det stipuleret i Stadens Kapitulation d. 23de Decbr.

¹⁾ Kjøbhvns Dipl. II, 132, 140 og 158.

²⁾ Kjøbhvns Dipl. VI, 3 og 9.

³⁾ Danske Magasin, 4de R., I, 88.

⁴⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 241.

⁵⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 282.

⁶⁾ Kjøbhvns Dipl. IV, 287, jvfr. VI, 3 og 9.

1523, at denne Overdragelse skulde staa ved Magt, samt at erhverve en særegen Stadfæstelse af Frederik d. 1ste paa Mester Fadders Eiendomsret til Gaarden, for hvilken Staden Kjøbenhavn maatte give Oluf Værkmester en Grund ved Vestre Mag i Vederlag¹⁾. Ogsaa efter Mester Fadders Død ansaa hans Enke det for nødvendigt d. 20de Oktbr. 1539 at erhverve Kristian d. 3dies Bekræftelse paa Besiddelsen af den for 16 Aar siden erhvervede Gaard paa Vestergade²⁾; og dog nævnes Oluf Værkmester kun to Maaneder efter, d. 21de Decbr. 1539, som paany boende paa Vestergade³⁾; og at det er sin gamle Eiendom eller ialfald en Parcel af denne, han har beboet i sin Alderdom, synes at fremgaa deraf, at endnu i Stadens Jordebog af 1581 betegnes den Gaard, Herr Jesper Isaksen 1516 havde skjænket Frue Kirke, som liggende østen for «den Bod, Oluf Værkmester fordem iboede»⁴⁾, og for den Grund, han havde eiet og bebygget mellem 1504 og 1523.

Mogens Værkmester nævnes d. 10de Juli 1547 og d. 21de Aug. 1548, første Gang som Beboer af en af Universitetets Gaarde i Stadens Strandrodemaal⁵⁾.

Der lader sig neppe reise nogen begrundet Tvivl om Betydningen af den Benævnelse «Blidemester», som findes brugt en enkelt Gang omtrent 1375, altsaa paa en Tid, da Ildvaabnene vel vare kjendte her i Landet, men saavidt vides endnu ikke i almindelig Brug. Hans Blidemester maa sikkert antages at have, enten i Staden Kjøbenhavns eller i Slottets Tjeneste, havt at gjøre med de

¹⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 328, II, 220 og I, 336.

²⁾ Kjøbhvns Dipl. II, 256.

³⁾ Kjøbhvns Dipl. VI, 30.

⁴⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 531.

⁵⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 416 og VI, 68.

store Kastemaskiner, Blider, Valslynger, Manger, Bukke og hvad de ellers kaldtes, der endnu paa den Tid brugtes til Angreb og Forsvar af Fæstninger. At Ordet Blidemester forekommer i et paa Latin affattet Dokument, er vel noget paafaldende, men naturligtvis ikke noget tilstrækkeligt Bevis for, at man helt savnede et tilsvarende latinsk Ord.

Forsaavidt er der ikke noget til Hinder for, at den omtrent samtidigt og atter midt i det 15de Aarhundrede brugte Benævnelse Balistarius kan betegne den samme Stilling som Blidemesterens¹⁾, en Formodning, som ligger snublende nær, da Balista i den klassiske Latin er Navnet paa en af Oldtidens Kastemaskiner. Formodningen modsiges heller ikke i og for sig ved den Kjendsgjerning, at en og samme Mand 1466 paa Latin kaldes Balistarius in Castro Hafnensi og 1438 og 1463 paa Dansk Værkmester paa Kjøbenhavns Hus. Det vilde ikke være utænkeligt, at Ordet «Værkmester», foruden den mere omfattende Betydning af en Haandværker, kunde have den specielle Betydning af en Blidemester, idet det kunde have sin Oprindelse fra den middelalderlig høitydske Benævnelse for allehaande Krigsmaskiner «Antwerk», eller fra de nederlandske Benævnelser «Driwende Werk» og «Schietende Werk» for Krigsmaskiner, der vel ikke have været identiske med Bliderne, men om hvilke man iøvrigt kun ved saameget, at de ligesom disse vare en Slags store Kaste- eller Skydemaskiner²⁾.

¹⁾ Det var ikke blot ved Kjøbenhavns Hus, at der var ansat en Balistarius; en vis Hans Hudthemacker, Balistarius in Castello Ørkell, har 1429 været med at udfærdige en Vidisse af Erik af Pommerns Privilegium af 1409 for Byen Svendborg. Se Aktst. t. Oplysn. af Danmarks indre Forhold, udg. af Fyens Stifts litt. Selsk., I, 145.

²⁾ At «Driwende Werk» har været en anden Krigsmaskine end Bliden,

Den Opfattelse, at Blidemester er det samme som Balistarius og dette Ord igjen ensbetydende med Værkmester, er dog endnu kun en Gisning, som trænger til kritisk Undersøgelse.

Saafremt Balistarius i Middelalderens Latin har betydet en Blidemester, saa maa en Blide i samme Sprog have været gjengivet ved Ordet Balista; men dette synes ikke at have været Tilfældet. Hvor Saxo i sin 13de Bog omtaler den Blide, som Roskildeborgerne reiste mod Haraldsborg med saa megen Virkning, at Borgen overgav sig efter det andet Blidekast, bruger han om den ikkun saadanne almindelige Udtryk som Tormentum og Machinamentum¹⁾; og Machina er ligeledes det omfattende Udtryk, han i den 14de Bog bruger om de Beleiringsmaskiner, Valdemar den Store begyndte at lade hugge Tømmer til under Beleiringen af Arkona, men som ikke kom i Brug, fordi Fæstningen faldt for et improviseret Stormangreb, inden de naaede at blive færdige²⁾. De enkelte Steder, hvor Saxo bruger Ordet Balista, mener han oiensynligt ikke en Blide, men meget snarere en Armbryst. Det ligger ialfald nærmere at se et Vaaben af denne sidste Slags end en Blide i den Balista, som Odin, da han fulgte Harding paa Toget mod Bjarmelænderne, tog frem af sin Pose, og hvormed han skjød ti Pile paa engang, som alle

fremgaar deraf, at af de Skibe, Hansestæderne 1368 udrustede mod Valdemar Atterdag, var der nogle, som førte baade Blider og Værker; Raadet i Lybek anskaffede 1363 -unum machinamentum sagittarum, vulgariter eyn Schietende Werk.; da denne Maskine skjød med Pile, kan den ikke have været en Blide, men maaske snarere en Slags Armbryst i meget stort Format. Se Fock: Rügensch-Pommersche Geschichten III, 146.

¹⁾ P. E. Müllers Udg. af Saxo I, 650.

²⁾ P. E. Müllers Udg. af Saxo I, 828.

ramte¹⁾. Naar Saxo i den 14de Bog fortæller om den haarde Træfning paa Ølands Kyst mod de liflandske Sø-røvere, og om hvorledes Esbern Snare i sin Ærgrelse over at have skudt tre Pile med en Balista uden at ramme brød den sonder for at gribe til Sværdet, saa kan han her ved Balista ikke have tænkt paa en Blide, der hverken skjød med Pile eller Smaaspyd (*spiculis*) eller ret vel lod sig sonderbryde med Hænderne i et Øiebliks Hidsighed; det «*Tormentum*», som Saxo paa samme Sted benævner det sonderbrudte Vaaben, kan neppe have været nogen større Krigsmaskine end en Armbryst. Den som maatte undre sig over, at Saxo skulde have kjendt Armbrysten, eftersom dette Vaaben sædvanligt antages først at være bragt i almindelig Brug i Europa af Richard Løvehjerte, altsaa lige mod Slutningen af det 12te Aarhundrede, vel en god Stund efter Slaget ved Oland og rimeligvis efter at Saxo har aflattet sin Fortælling om dette, vil det være tilstrækkeligt at henvise til, at man har Miniaturer fra det 10de Aarhundrede med Billeder af Armbrystskytter²⁾, samt at et Lateranconcilium allerede 1139 fandt det nødvendigt at forbyde Brugen af dette morderiske Vaaben undtagen mod de Vantro. Ved at bruge en Armbryst mod Liflænderne har Esbern Snare altsaa ikke overtraadt den kirkelige Bestemmelse, der meget mindre kan have generet Kong Hadings Ven, den enoiede Gubbe i den side Kappe. Fra Middelalderens senere Aarhundreder lader det sig med større Sikkerhed paavise, at man har brugt Ordet Balista til at gjengive Ordet Armbryst, der selv ligesom det franske «*Arbalète*» kun er en Fordreielse af det latinske Ord «*Arcubalista*». Naar den ringstedske Tavle, der, som den

¹⁾ P. E. Müllers Udg. af Saxo I, 52.

²⁾ Viollet le Duc: *L'architecture militaire au Moyen-âge*, p. 9.

nu foreligger, hidrører fra Middelalderens Slutning, men muligvis er en Afskrift af et tidligere affattet Dokument, fortæller, at den udvalgte Kong Valdemar 1231 døde ved et Vaadeskud med en Balista, saa kan der ved dette Ord ikke være tænkt paa en Blide, men kun paa en Armbryst, eftersom det udtrykkeligt anføres, at det var paa en Jagt, at han fik sit Banesaar¹⁾. Fra det 15de Aarhundrede findes et bestemt Exempel paa, at Ordet Balista er blevet oversat paa Dansk ved Armbryst, i den danske Oversættelse fra Latin af Jehan de Mandevilles æventyrlige Reisebeskrivelse²⁾. Naar et Inventarium for Orum Slot af 3die April 1373 opfører 3 Balistas, 2 Tylvter Telorum og 1 Armbrorstvinde, og man dermed sammenholder, at der i den pommerske Stad Greifswaldes Regnskab for 1367 nævnes et «Instrumentum Balistarum dictum Armbrorstvinde»³⁾, saa paatrænger der sig en meget stærk Formodning om, at de tre Balister paa Orum maa have været Armbryster. Endnu sikkrere kan dette siges om «tres Balistas quæ dicuntur Ryggearmbyrsth», som fandtes paa Kjøbenhavns Hus ifølge et Inventarium af 8de September 1328⁴⁾. Med fuld Sikkerhed lader det sig vel ikke oplyse, hvilken Art af Armbryster der netop menes med den underlige Betegnelse Ryggearmbyrsth; men det har neppe været den største Sort. Greifswaldes Regnskaber 1361—63 nævne Indkjøb af «Wintarborste», «Balistae dorsales»

¹⁾ Kongegravene i Ringsted Kirke, 47. Det er Herr Arkivar, Dr. philos. O. Nielsen, der har gjort mig opmærksom paa Brugen af Ordet Balista i dette Dokument. Naar Kammerherre Worsaae paa det anførte Sted oversætter Balista ved «Staalbue», er det kun at bemærke, at Armbrystens Bue vel stundom var af Staal, men vist nok saa tit af Træ eller Horn.

²⁾ Lorenzen: Mandevilles Reiser, 135.

³⁾ Pyl: Pommersche Geschichtsdenkmäler III, 146.

⁴⁾ Kjøbenhavns Dipl., I, 69.

og «Balistae strepales vel Stegherpes Arborste», 9: Stigboile-armbryster¹⁾. Netop af de tre selvsamme Sorter anskaffede Raadet i Hamborg 20 i Aarene 1307 og 8, nemlig 4 Wint-armbruste (magnas Balistas), 10 Rucarmbruste (Balistas dorsales) og 6 Stegerepsarmbruste (Balistas stegerepas)²⁾. Vindearmbrysterne, der med tilhørende Armbrystvinder ogsaa forekomme i danske Slotsinventarier (Ørum 1373, Dragsholm 1536), vare altsaa den største Art, hvorfor de ogsaa betaltes dobbelt saa dyrt som de andre³⁾; dens Staalbue var saa stiv, at den maatte spændes med en paa Bagenden af Skjæftet anbragt Vinde med to Haandsving, hvilken med to smaa Tallier drog Buestrængen tilbage til Laasen. Stigboilearmbrysten maa have havt Navn efter den iøvrigt paa enhver ikke aldeles svag Armbryst paa Forenden af Skjæftet anbragte Boile, i hvilken Skytten satte Foden, medens han spændte Buen, rimeligvis alene ved Armens og Haandens Magt. Om Rygarmbrysten maa man formode, at dens Bue har været stivere end den sædvanlige Stigboilearmbrystes, men svagere end Vindearmbrystens, saa at den maatte spændes ved Hjælp af en Jernhage eller Spændehage, befæstet paa et Spændebælte (tysk Spanhaken og Spangerdel, Spanzeel), som Skytten havde om Livet eller over Skulderen som et Bandoler⁴⁾;

¹⁾ Pyl: Pommersche Geschichtsdenkmäler III, 146.

²⁾ Koppmann: Kämmererechnungen der Stadt Hamburg I, Indledningen cl.

³⁾ Koppmann: Kämmererechnungen I, xcviij.

⁴⁾ Spændebæltet findes neppe nævnt i noget dansk Slotsinventarium, men i et svensk for Gripsholms Slot 1554 i Forbindelse med to Staalbuer med tilhørende «Krijbaker». Se Handl. rör. Skandinaviens Hist. XXXVII, 68. I de Odense Smedes Lavsskraa af 1496, der omfattede ikke blot Grov- og Kleinsmede, men tillige Knivsmede, Kjedelsmede, Grydestøbere, Pladeslagere, Remmesnidere, Sværdfeiere, Sadelmagere og Kandestøbere, bestemmes

naar Skytten satte den ene Fod i Boilen paa Forskjæftet og bøiede sig eller knælede dybt nok til at kunne hugge Spændehagen paa Buestrængen, maatte han kunne drage denne tilbage med hele den Kraft, han udviklede ved igjen at reise sig¹⁾).

De Udgifter, der forekomme i Staden Hamborgs Regnskaber fra Perioden 1351—1500 under den stadigt tilbagevendende Konto: «ad Balistas», ere saadanne, der referere sig til Anskaffelsen og Vedligeholdelsen af Armbryster med Tilbehør, f. Ex. 1372 «vor pile», «vor tve spanhaken», «vor ene winden», «thene to snidende», «pro 10 novis balistis et quibusdam antiquis reformandis», «pro una statua ad balistam», «vor ene zule», «pro lignis tho thenen», 1375 «vor ene armborstes zule» o. s. v.²⁾. Kun i de allerførste Aar, efter at Ildvaabnene komme tilsyne i Hamborgs Regnskaber, 1372—78, kan man finde Udgifter til saadanne under Kontoen «ad Balistas»; allerede fra 1379 have

det, at blandt andre Ting skal Kleinsmedene som Mesterstykke gjøre en «Kriihage», og Remmesniderne et Spændebælte. Se: Aktst. t. Oplysn. om Danmarks indre Forhold, udg. af Fyens Stifts litt. Selsk., I, 43.

¹⁾ I sin *Ancient Armour and Weapons in Europe*, II, 278 omtaler Hewitt en Fremstilling af en Armbrystskytte paa et Maleri af St. Sebastians Martyrium fra 1473 i Nationalgalleriet i London med følgende Ord: «The soldier places his foot in the stirrup, a cord is then fixed by one end to the butt of the stock, the other end being fastened to a waistbelt. A pulley, running upon the cord, is hooked to the bowstring, and the bow is then bent by raising the body and keeping the leg firm.» Man tør heri maaske se beskrevet en noget mere raffineret Form af det 14de Aarhundredes Rygarmbryst.

²⁾ Se Koppmanns *Kämmereirechnungen*. Zule og paa Latin Statua er Skjæftet paa Armbrysten; Thene er det ogsaa paa Dansk almindelige Ord for Pileskafter. Man træffer ogsaa i Hamborg ligesom i danske Slotsinventarier større Kvantiteter af Pile og Piletene optalte i Tønder, hvoraf hver udgjorde et Tal af 800 Stk.

Ildvaabnene faaet deres egen Konto kaldet «ad Vurschot», «ad Pixides» eller fra 1468 «ad Bombardas». Udgifter, der kunne henføres til Blider eller lignende Krigsmaskiner, findes aldrig opførte som medgaaede «ad Balistas». Med Balista kan der altsaa ikke være ment Blider, men kun Armbryster. Og det Samme bestyrkes ved den historiske Oplysning, at Staden Stralsund 1270—1280 eiede 53 «Balistas»¹⁾; saamange Blider har neppe nogen Stad i Verden eiet paa en Gang.

Er det slaaet fast, at Balista i vor Middelalders Latin betyder en Armbryst, saa volder det ingen Vanskelighed at forstaa Roskildebispens, Johannes Krag's Klager i et Aktstykke af 30te Januar 1296, over at oprørske Borgere i Kjøbenhavn havde angrebet Slottet, medens han var tilstede der med sit Følge, og «sagittas acutas in dictum castrum per balistas miserunt»²⁾. Man kan saa godt forstaa, at Biskoppen i sin Alteration over denne Frækhed har taget det hele Optrin meget alvorligt; men ogsaa nyere Historikere have maaske tillagt det en Betydenhed og et Omfang, der noiere beset vistnok beror paa den Misforstaaelse, at det var Blider, altsaa store Krigsmaskiner, Tumultuanterne bragte i Batteri mod Slottet; Sagen ser noget mindre betydelig ud, naar man ved, at det var med et saa sædvanligt og mod et grundmuret Hus saa afmægtigt Vaaben som Armbryster, at Skuddene ere faldne; det ligger allerede deri, at det ikke var med tunge Stene o. desl. der blev skudt, men kun med Pile.

Er Balista Betegnelsen for en Armbryst, saa maa Ordet Balistarius betyde en Mand, som har med Armbryster at gjøre. At Ordet skulde betyde en professionel

¹⁾ Fock: Rügensch-Pommersche Geschichten II, 137.

²⁾ Kjøbhvns Dipl. I, 63.

Armbrystskytte, er ikke rimeligt; dertil maa Færdigheden som saadan idetmindste mod Slutningen af Middelalderen have været for almindeligt udbredt, saa at Eiermanden til en vistnok anselig Gaard og Grund i Kjøbenhavn neppe vilde betegne sig selv som Armbrystskytte paa Slottet; dettes Besætning maa 1446 have talt flere end en Mand, der kunde skyde med Armbryst. Forholdet maa paa den Tid have været et helt andet end 200 Aar forud, da jyske Lov fandt det nødvendigt at paabyde, at der paa hvert Ledingsskib skulde have ikke blot en Armbryst, men ogsaa en Mand, som forstod at skyde med den. Den rette Udlægning af Ordet *Balistarius* i kjøbenhavnske Aktstykker fra 1375—89 og 1446 kan man formentlig finde i de alt forud omtalte, paa Latin førte Regnskaber for Staden Hamborg fra 1350 til 1500. Det vides, at fra Begyndelsen af det 14de Aarhundrede havde Staden Hamborg en *Balistarius* i sin Tjeneste med den Forpligtelse aarlig at levere 4 nye Armbryster, og denne Funktionair opføres i Regnskaberne lige til 1500 blandt Raadets fastlønnede Tjenere samt enkelte Gange desuden leilighedsvis under Kontoen «ad Balistas» i Anledning af Arbejde, han extraordinært har præsteret. I Regelen er han betegnet som «*Balistarius*», men enkelte Gange, 1370 og 1374 som «*Balifex*», og atter andre Gange, 1356 og 1386, har Regnskabsføreren ombyttet Titelen med det om muligt endnu mere utvetydige Ord «Armborstmakere» midt i den latinske Text. Destoværre forekomme denne Art af høist oplysende Forsyndelser mod Latiniteten ikke i de af Regnskaberne, der have i Behold fra det 15de Aarhundrede; ellers havde det maaske været muligt at finde Ordet «*Werkmeister*» brugt iflæng og synonymt med «*Balistarius*» og «Armborstmakere».

At Ordet Værkmester her i Danmark er brugt som ensbetydende med Balistarius, have vi nemlig et Exempel paa, deri at den samme Jes Pedersen, som 1438 og 1463 kaldes Værkmester paa Kjøbenhavns Hus, 1446 fører Titel af Balistarius in Castro Hafnensi. Vi føres derved til den Slutning, at en Værkmester er det samme som en Balistarius, altsaa det samme som en Armbrystmager, men ikke det samme som en Blidemester. Denne Slutning udelukker naturligvis ikke, at Værkmesteren paa Kjøbenhavns Hus foruden at forfærdige nye Armbryster kan have haft det Hverv at røgte og vedligeholde Slottets Forraad af saadanne, saa at hans Stilling forsaavidt har svaret til den, Rustmesteren nuomstunder indtager ved et Tøihus.

Destoværre er det kun yderst sjældent, at Ordet Værkmester forekommer i saadanne Forbindelser¹⁾, at den ovenfor anførte Slutning enten stadfæstes eller modsiges. Den af Maribo Kloster 1488 for den underliggende Kjøbstad givne Stadsret indeholder følgende kuriøse Paragraf: «Item vil Mikkell Værkmester bøde imod Klosteret, for Klosterets Tjenere vorde ihjelslagne af hans «biudh» (?) og i hans Brød, da maa han bo her i Byen og ikke ellers. Men siden ville vi aldrig have nogen Værkmester boende her i Byen»²⁾. Denne Artikel maa siges at udelukke Mulig-

¹⁾ I Navnefortegnelser forekommer det tidt nok; de i Seidelins Diplomatarium Flensborgense meddelte Navnelister over Medlemmer af flensborgske Gilder fra det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarh. navngive mindst 11 forskellige Mænd med Betegnelsen Werkmeister, som dog for en af dem, Mathias Werkmeister, der levede 1476, maa skrive sig fra Faderens eller Farfaderens Stilling, aldenstund han selv tituleres Herre og Dominus og altsaa var Præst. Saavidt vides forekommer Ordet Værkmester endnu som Familienavn i vore Dage.

²⁾ Nye Danske Magasin, VI, 228.

heden af, at Værkmester kan betyde det samme som en Biidemester; thi ingen saadan — og ligesaa lidt da en Artillerist — vilde falde paa at slaa sig ned i Maribo og udøve sin Kunst der med Fare for de Omboendes Liv og Lemmer, hvorimod det nok kan tænkes, at en Armbrystmager kan have søgt sit Brød der, uden at Klosteret har skjettet om dette Naboskab, især om han ved Vaade har kommet til at dræbe en af dets Vornede uden at ville svare Mandebød derfor. Et mere positivt Vink om, i hvilken Retning man skal søge Værkmesternes Virksomhed, har man i et Regnskab fra Bergens Kongsgaard fra Aaret 1522, i hvilket der forekommer en Udgiftspost paa 4 β , som Slottets Værkmester fik til Garn til Hornbuer, der netop vare en Slags Armbryster¹⁾.

Fra kjøbenhavnske Diplomer kjender man fra 1433 til 1548 Navnene paa 8 Værkmestere; fra flensborgske Aktstykker fra et lignende Tidsrum kjender man 10. Disse Tal kunne tilvisse ikke anses for urimeligt store for Antallet af Armbrystmagere i disse to Byer, naar man dermed sammenholder, at i Hamborg toge alene i de 36 Aar 1461—96 14 Mænd Borgerskab som Armbrystmagere²⁾, og at de Lavsartikler, Armbrystmagerne i Lybek fik 1425, bestemme Antallet af Mestere til 16³⁾. Forbrugen af Armbryster baade som Krigs- og som Jagtvaaben maa have været saa stor, at man snarest maa formode, at baade i Kjøbenhavn og i Smaabyerne have flere kunnet erhverve Brødet ved at lave og reparere Armbryster, end de Faa, hvis Navne ere komne til os med Tilnavnet Værkmester. Vil man antage, at denne Titel ikke er blevet

¹⁾ Norsk Hist. Tidsskr., 2den Række, II, 300.

²⁾ Koppmann: Kämmererechnungen der Stadt Hamburg, III, xvi.

³⁾ Wehrmann: Die älteren Lübeckischen Zunftrollen, 160.

tillagt enhver Armbrystmager, men kun den, der havde en Embedsstilling som saadan ved et Vaabenforraad eller Tøi-
hus, saa lader ogsaa denne Gisning sig godt forlige med
den Kjendsgjerning, at der til visse Tider før og efter
1500 har været to Værkmestere samtidigt i Kjøbenhavn;
Intet er rimeligere, end at det kongelige Slot endnu den-
gang ligesom 1433—1463 har haft sin Værkmester, og
samtidigt Stadens Raad en anden til at varetage det kom-
munale Forraad af Armbryster.

Formodningen — og andet er den ikke — om, at
Værkmester kunde have den specielle Betydning af Embeds-
stillingen som Tilsynshavende med et større, kongeligt
eller kommunalt Forraad af Armbryster, kunde maaske
finde et Slags Støtte ved det Tidspunkt ved Midten af
det 16de Aarhundrede, da Benævnelsen gik af Brug. Mid-
delalderens store Krigsmaskiner som Blider og Manger
vare dengang for længe siden forladte, maaske allerede før
Ordet Værkmester nogensinde er blevet brugt paa Dansk;
af alle de ikke faa Inventarier for danske Slotte og Fæst-
ninger fra Aarhundredet 1450—1550, der kjendes, er det
for Visborg af 1509 det eneste, som opfører «en gammel
Blide»; i Inventariet af 1530 er den forsvunden; allerede
1509 maa den have staaet paa Slottet som en Antikvitet;
det er gaaet med den, ligesom det derefter gik med 30
Armbryster, der opføres i Visborgs Inventarium 1509 som
nye; allerede 1530 ere de reducerede i Tal og Værdi til
24 «gamle fordærvede Armbryster, som intet du»; men
det synes dog bestandigt at være Levningerne af den
samme Beholdning, der troligt opføres i Slottets Inventa-
rier, lige indtil de 1645 efter Bromsebrofreden ved Vis-
borgs Rømning afleveres med alt det øvrige Rustkam-
mergods til Kjøbenhavns Tøihus. Tidspunktet, hvor Be-

nævnelser Værkmester ophører at være i Brug, ved Midten af det 16de Aarhundrede, falder vistnok temmelig nøie sammen med det, hvor Armbrysten som Krigsvaaben omsider helt maatte vige Pladsen for Ildvaaben som Hager og Rør. Som Jagtvaaben og i Papegøiegilderne holdt Armbrysten sig i Brug en Stund endnu; de allerfleste Armbryster, der nu findes i Musæer og Samlinger, røbe noksom ved deres Udstyrelse og deres kunstige Spænde- og Laasemekanismer, at de ikke ere ældre end sidste Halvdel af det 16de og første af det 17de Aarhundrede. Endnu efter 1550 var der altsaa Brug for Armbrystmagere; men de kaldtes ikke længere Balistarii eller Værkmestere. Kristian d. 3die gav d. 8de Febr. 1555 en vis Elias Klüchtzersz og Frederik d. 2den gav d. 22de Oktbr. 1571 Hans Schenck Bestallinger, udfærdigede paa Tydsk, som «Armbrustirer» med Forpligtelse til at tilse og vedligeholde Kongens Armbryster¹⁾. Endnu i Aarene 1601—04 var ifølge Øresunds Toldregnskaber en af Bosseskytterne paa Kronborg, Kristoffer von Augsburg, særligt engageret ved Bestalling af 14de Juli 1602 til som «Armbrustirer» at tage Vare paa Kongens Armbrystkammer. Engang i Tiden maa Søgningen til Armbrystmagernes Værksteder dog omsider være blevet for ringe til, at Haandværket kunde bestaa. En sælsom Udvei grebe Armbrystmagerne i Lybek til i denne Vaande, idet de lagde sig efter at syde Lim, fra først af vel kun som et Bierhverv, der imidlertid ved Tidernes Ugunst efterhaanden blev i den Grad til det virkelige Erhverv, at «Armbrustirer» i Lybek i lange Tider kom til

¹⁾ Disse to Bestallinger findes begge i en Kancelliregistrant i Geheimarkivet med Afskrifter af kongelige Bestallinger, 1554—1573.

ligefrem at betyde en Limkoger¹⁾. Det er desto værre ikke oplyst, naar det var, at Armbrystmager-Haandværkets «tilbageskridende Udvikling», naaede denne Yderlighed; her-tillands er det vistnok død en naturlig Død uden den Tort at friste en slig Gjengangertilværelse.

Resultatet af den foranstaaende Undersøgelse bliver da, at de Balistarii og Værkmestere, der nævnes i kjøbenhavnske Aktstykker fra før 1550, have rimeligvis været Armbrystmagere, af hvilke idetmindste nogle have staaet i Slottets og maaske i Stadens faste Tjeneste som Tilsynshavende med disses Forraad af Armbryster. Men kunde de ikke med Bibeholdelse af den fra Fortiden nedarvede Titel til-lige have havt de øvrige Vaabenforraad, navnlig af mere moderne Skydevaaben i deres Varetægt og saaledes dog have indtaget faktisk den samme Embedsstilling, som efter 1550 Arkeli- og Tøimestrene?

Spørgsmaalet vilde kunne besvares med stor Sikkerhed, hvis der for Slottet eller Staden Kjøbenhavn havde ligesaa gamle Regnskaber i Behold som f. Ex. for Staden Stockholm eller Hamborg. Vi maa nøies med at vide, at der 1487 i Danmark gaves professionelle Artillerister, der kaldtes Bøsemestere; i Malmøhusets Regnskab for Aaret 1541 føres der en Værkmester i Lønning, men foruden denne en Arkelimester, hvilken sidste har været Forstanderen for Slottets Artilleriforraad; og Formodningen om, at dette udelukker Værkmestrene fra de professionelle Artilleristers Kreds, bestyrkes ved, hvad man ved fra Staden Stockholms Regnskaber, at Staden nemlig 1431--1440 havde en Bøsemester og Bøsseskytter, ei at tale om Bøsestøbere og

¹⁾ Wehrmann: Die älteren Lübeckischen Zunftrollen, 160.

Krudtmagere¹⁾. Endnu længere tilbage, saagodtsom til Ildvaabnens Indførelse, kan man følge Forholdenes Udvikling i Hamborg. Som før nævnt havde Staden altid en Balistarius i sin Tjeneste ligefra 1350 til 1500 og længere; paa en aldeles utvetydig Maade nævnes Ildvaaben i Stadens Regnskab fra 1372, mærkeligt nok netop det samme Aar, hvor Krudt nævnes første Gang i noget dansk Dokument. Hvem der i de første Aar efter 1372 har haft Stadens Bøsser med Tilbehør i Varetægt, kan ikke ses af Regnskaberne; men i Aarene 1381—87 føres der stadigt blandt Udgifterne til Stadens Artilleri en Post: «ad respiciendum et custodiendum pixidem et vurschot Waltero Westfaal»; og denne Walter Westfal, der altsaa foreløbigt har fungeret som Bøssemester eller Arkelimester, og som leilighedsvis faar Betaling for at fernissere den store Bøsse og for at hugge Bøssestene, han er ikke Stadens Balistarius eller Værkmester, men tjener Raadet blandt dets Sagittarii eller Skytter²⁾. Fra 1388 til 1460 mangler man nu Hamborgs fuldstændige Regnskaber; de gik tilgrunde ved den store Brand 1342. Men fra 1461 til 1500 havde Staden stadigt «Bombardisti», s; Bøssemestere, i Regelen to, i sin Tjeneste, hvilke vare ligesaa høit eller høiere løn-

¹⁾ Murberg: -Anmärkningar om Krutets Ålder och Bruk i synnerhet i Sverige- i Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar, IV, 335.

²⁾ Disse Skytter, der vel egenlig vare Raadets bevæbnede Tjenere, bleve ellers fortrinsvis brugte til at reise med dets Breve og Bud til Nabostæderne og de nærmeste Fyrster. Forsaavidt svarede de til de til Kjøbenhavns Slot knyttede Skytter i Porten, der i det 16de og Begyndelsen af 17de Aarhundrede brugtes til at besørge Kongens og Regeringens Breve og Befalinger til Øvrighederne i Danmark og Norge, medens «Enspænderne» oftest brugtes som Kurerer til Udlandet.

nede end Balistarius og øiensynligt ikke vare ham underlagte¹⁾.

Kun et Sted have vi fundet Noget, der kan tjene som Støtte for den Gisning, at Værkmesteren i Middelalderens sidste Aarhundrede har havt noget at gjøre med de egentlige Artilleriforraad foruden med Armbrysterne. Den for sin Tid meget fortjenstlige «Bremisch-niedersächsisches Wörterbuch» anfører nemlig i Artiklen «Werkmester»²⁾, destoværre uden nærmere Angivelse af Kilden, følgende Ord af et Bremensk Dokument fra Aaret 1419: «Wer ok, dat ik Armborste behovede, de mach ik nemen van der Stat Werkmesteren to des Sloten behoff. Ok schullen ze my don Bussen, Steyn, Krut und Schot.» Da der imidlertid ikke er oplyst noget Nærmere om de særlige Forhold, hvorunder disse Ord ere brugte, savne de den Beviskraft, de ellers kunde tænkes at have for, at man i Bremen (og da muligvis ogsaa i Danmark) kan have brugt Ordet Værkmester om den virkelige Forstander for et helt Tøihus. Ordet er iøvrigt utvivlsomt kommet til os fra det nedertydske Sprog og findes brugt i dette snart om Formanden for et Haandværkslav, snart om den Kirkeværge, der særligt bestyrede Kirkens Bygningsvæsen³⁾. Ogsaa i Sverrig brugtes Værkmester i det 15de Aarhundrede som Betegnelse for Oldemanden for et Haandværkergilde⁴⁾. Dette er Betydninger, som ikke synes ret at passe paa de Exempler, der foreligge fra danske Kilder, og fra hvilke der overhovedet kan drages nogen Slutning om dets Brug

¹⁾ Disse Oplysninger ere hentede fra de fire hidtil udkomne Bind af Koppmanns: Kämmererechnungen der Stadt Hamburg.

²⁾ V, 198.

³⁾ Schiller og Lübben: Mittelniederdeutsches Wörterbuch, V, 685.

⁴⁾ H. Hildebrand: Sveriges Medeltid, I, 358.

hos os før 1550. Endnu i Lavsskraaen for Bødkerne i Odense 1551 nævnes Værkmestrene blandt de øvrige Embedsmænd, 3: Haandværkere, nemlig Sudere, Skrædere, Bagere, Smede, Skindere, Snedkere og Tømmermænd, der ligesaa lidt som Kjøbmændene maa gjøre Bødkerne Indgreb i Næringen, saa at der her med Værkmestere maa være ment en Art af Haandværkere og ikke Oldermændene for disses Lav¹⁾. Derimod kan Betydningen af en Bygningsforstander nok bringes i Forbindelse med den, hvori Kristian d. 4de 1618 bruger Ordet, hvor han taler om den Værkmester og de Værkbaser, der arbejdede paa Glückstadts Fæstningsværker, og hvormed han maa mene den overordnede og de underordnede Ingenieurer, der forestode Arbeidet.

Men ikke den egenlige Aarsag til, at det volder Vanskelighed at udfinde den rette Betydning af Ordet Værkmester, ligger deri, at Ordet oprindeligt i det nedertydske Sprog har haft en mere omfattende og noget svævende Betydning, og derfor har kunnet gaa over i det danske med flere end en mere speciel Betydning, som der nu skal et eget Held til at faa klaret ud i det enkelte Tilfælde? Har Ordet paa Nedertydsk oprindeligt haft den almindelige Betydning af en haandværkskyndig Mand, hvad man nuomstunder vilde kalde en Tekniker, saa synes det ikke uforklarligt, at det allerede paa Tydsk kan være blevet brugt snart om en Lavsformand, snart om en Bygmester, en Armbrystmager eller en Toihusforstander, og overført til Dansk, tankeløst som slige Overførelser altid ske, med flere eller færre af disse specielle Betydninger, men uden at den oprindelige, omfattende Betydning er fulgt med.

¹⁾ Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold, udgivne af Fyens. Stifts litt. Selskab, I, 56.

Man har Analogier dertil fra det franske Sprog. Ordet «Artillerie» er ældre end Ildvaabnene; det har oprindeligt betydet den Del af en Hærs Krigsforraad, som der behøvedes Haandværksduelighed og teknisk Indsigt efter Tidens Leilighed til at benytte; derfra er det kommet til at betyde det sværere Skyts, og senere hele det Personale, der er knyttet dertil. Omvendt betød «Engeigneur» oprindeligt den, som specielt havde med Middelalderens Krigsmaskiner, «Engins», at gjøre, men er efterhaanden i den fordreiede Form, Ingenieur, kommet til at betegne enhver, militair eller civil Tekniker, der beskæftiger sig med Teknik i nogenlunde omfattende Betydning, uden at han behøver at have det ringeste med Maskiner og allermindst med Krigsmaskiner at gjøre.

For til Slutning at vende tilbage til det Spørgsmaal, som fra først af har ledet os ind paa denne Undersøgelse, kan man vel som dens Resultat udtale, at om det end ikke kan modbevises strængt, maatte man dog være meget dristig for at hævde, at den Række af Balistarii og Værkmestere i Kjøbenhavn, der kan paavises i Tidsrummet 1433—1548, danner Begyndelsen til den Række af Arkelimestere og Toimestre, der have forestaaet Kjøbenhavns Tøihus fra 1551 til Nutiden.

Det er for saa vidt kun et ubestemt Resultat, Undersøgelsen har givet; men maaske kan den give Anledning til, at der kan blive fremdraget et og andet hidtil uændset Sted i Fortidens Efterladenskab af Dokumenter, Regnskaber o. desl., der kunde kaste mere Lys over Spørgsmaalet eller endog fore det til en endelig Afgjørelse.